

УДК 339.92(045)

РУМЯНЦЕВ А.П.,

д.е.н., професор,
професор кафедри міжнародних економічних відносин і бізнесу,
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ

***Анотація.** У статті розглянуто зовнішньоторговельний аспект розвитку міжнародної конкурентоспроможності України. Розкриваються сутнісні риси діалектичної взаємодії конкурентоспроможності та конкуренції на світовому ринку. Розглянуто сучасний стан, обсяги, динаміку, напрями зовнішньої торгівлі України як підґрунтя виміру реалізації її міжнародної конкурентоспроможності.*

***Ключові слова:** зовнішня торгівля, міжнародна конкурентоспроможність, діалектична взаємодія, міжнародна конкуренція, світовий ринок, георегіони.*

Румянцев А.П., д.э.н., профессор, профессор кафедры международных экономических отношений и бизнеса Учебно-научного института международных отношений Национального авиационного университета

ВНЕШНЕТОРГОВЫЙ АСПЕКТ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ УКРАИНЫ

***Аннотация.** В статье рассмотрен внешнеторговый аспект развития международной конкурентоспособности Украины. Раскрываются сущностные черты диалектического взаимодействия конкурентоспособности и конкуренции на мировом рынке. Рассмотрены современное состояние, объемы, динамика, направления внешней торговли Украины как основы измерения реализации ее международной конкурентоспособности.*

***Ключевые слова:** внешняя торговля, международная конкурентоспособность, диалектическое взаимодействие, международная конкуренция, мировой рынок, георегионы.*

Rumyantsev A.P., Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of International Economic Relations and Business, Educational and Research Institute of International Relations of the National Aviation University.

FOREIGN TRADE ASPECT OF DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COMPETITIVENESS OF UKRAINE

Abstract. The article examines the foreign trade aspect of the development of Ukraine's international competitiveness. The essential features of the dialectical interaction of competitiveness and competition in the world market are revealed. The current state, volumes, dynamics, directions of Ukraine's foreign trade as the basis for measuring the implementation of its international competitiveness are considered.

Key words: foreign trade, international competitiveness, dialectical interaction, international competition, world market, georegions.

Актуальність проблеми. Наявність ряду об'єктивних чинників, що призвели до певних труднощів у розвитку вітчизняного господарства, обумовлюють необхідність пошуку шляхів стабілізації економіки України за умов обґрунтованої оцінки та виваженого використання її внутрішніх ресурсів, досвіду і переваг співпраці з країнами світового співтовариства. Вагомим напрямом розв'язання проблем, що забезпечують сталий економічний розвиток нашої держави є зміцнення її міжнародної конкурентоспроможності. Сприятливі цьому має дослідження теоретичних і практичних питань, пов'язаних із характеристикою передумов, стану, структури, вимірів, діалектичної взаємодії з категоріями світового ринку, перспектив еволюції міжнародної конкурентоспроможності України.

Постановка проблеми. Міжнародна конкурентоспроможність як категорія світової економіки відзначається значним спектром прояву. Вона зачіпає, передусім, рівень, параметри розвитку національного господарства, передбачає виокремлення притаманних їй об'єктів і суб'єктів, має свій часовий інтервал дії з позиції виробника продукту та її споживача, та безперервно повинна бути зорієнтована на використання останніх досягнень сучасної науково-технічної революції. Всебічний розвиток різнопрофільності міжнародної конкурентоспроможності, специфіки її формування за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел і особливостей реалізації конкурентних переваг суб'єктів на світовому ринку товарів, капіталів, робочої сили, послуг виступає важливою умовою для окреслення конкретних сценаріїв розвитку цього процесу. Особливо проблема пошуку оптимальних напрямів розвитку міжнародної конкурентоспроможності має суттєве значення для України, оскільки є одним із основних зовнішніх факторів зростання національної економіки.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема міжнародної конкурентоспроможності суб'єктів підприємницької діяльності отримала достатньо широке висвітлення у наукових працях зарубіжних та вітчизняних вчених. Зокрема, треба відмітити науковий доробок у дослідженні даної проблеми таких вчених, як М.Портер, П.Кругман, П.Самуельсон, Ф.Котлер, Дж.Гелбрейт, Л.Антонюк, Ю.Макогон, В.Вергун, Д.Лук'яненко, Л.Петкова, А.Філіпенко, О.Шнирков та інші.

Мета статті. Метою статті є визначення сутнісних рис діалектичної взаємодії конкурентоспроможності та конкуренції як категорій світового ринку, оцінка стану міжнародної конкурентоспроможності України, обґрунтування напрямів її розвитку за умови формування підґрунтя для стійких зовнішньоекономічних зв'язків нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Аналіз розвитку національного господарства передбачає розгляд особливостей його функціонування у попередні періоди, виокремлення параметрів, що характеризують стан вітчизняної економіки на сучасному етапі та розроблення науково-аргументованих новітніх ринкових, фінансових, організаційних, технічних, соціальних, екологічних заходів, прогнозів, спрямованих на забезпечення зростання на інноваційній основі продуктивності праці, ВВП, добробуту населення нашої країни. У числі стратегічних орієнтирів економічного розвитку України обґрунтування напрямів підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності вітчизняного виробництва займає одне із провідних місць. Це обумовлено значенням міжнародних конкурентних позицій нашої країни як вагомого джерела стабільного розвитку національної економіки, валютних надходжень до державного бюджету, впровадження нових технологій та формування інноваційних видів виробництва, застосуванням сучасних форм і методів управління підприємницькою діяльністю, стимулюванням постійної підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних розв'язувати нагальні проблеми розвитку малого, середнього і великого бізнесу на національному та інтернаціональному рівнях.

Методологічний підхід до розгляду напрямів розвитку міжнародної конкурентоспроможності України у площині конкретизації оцінки їх стану, структури, обґрунтування пріоритетних векторів еволюції даного процесу полягає, перш за все, у дослідженні змісту діалектичної взаємодії останнього з економічною сутністю конкурентної боротьби суб'єктів господарської діяльності на світових ринках товарів, послуг, капіталів, робочої сили. Виходячи із найбільш загального аксіоматичного тлумачення змісту міжнародної конкуренції [1; 2; 3; 4] як суперництва, змагання суб'єктів світового ринку, що має на меті реалізацію максимального обсягу власного товару, послуг та отримання належного прибутку, слід відмітити наступне. Досягнення зазначеної мети передбачає, щоб суб'єкт міжнародного бізнесу, насамперед, повинен володіти господарським потенціалом достатнього рівня розвитку. Йдеться про його виробничі, технологічні, організаційні, управлінські, фінансові, кадрові, маркетингові параметри, що мають відповідати рівню світових стандартів. Саме це може забезпечити оптимальне використання власних господарських можливостей задля виготовлення високоякісних продуктів, що можуть задовольнити міжнародний попит на них.

За даних умов, міжнародна пропозиція та реалізація такої продукції, товарів, послуг на світовому ринку дозволяє суб'єкту підприємницької діяльності розраховувати на позитивний результат у конкурентній боротьбі з іншими продавцями, що пропонують покупцям аналогічний за споживчим призначенням продукт. Тому таку здатність суб'єкта підприємницької діяльності постачати та реалізовувати на певному сегменті світового ринку з максимально можливою для себе вигодою, товари, послуги можна вважати його міжнародною конкурентоспроможністю у даний період часу. [5; 27-32; 6; 7; 8; 9].

Наведена логічна послідовність використання можливостей суб'єкта міжнародного бізнесу у створенні конкурентоздатного товару, послуги, умов їх реалізації фактично віддзеркалює діалектичний зв'язок, взаємодію між категоріями конкурентоспроможність та конкуренція виробника у сфері інтернаціонального підприємництва. У якості основних рис діалектичної взаємозалежності категорій міжнародна конкурентоспроможність виробника та міжнародна конкуренція можна відмітити наступні.

По-перше, конкурентоспроможність суб'єкта міжнародного бізнесу виступає об'єктивною матеріальною основою його становлення як учасника конкурентного процесу, зокрема, у сфері міжнародного бізнесу.

По-друге, конкурентоспроможність суб'єкта міжнародного підприємництва є одним з головних, першим органічним етапом, стадією його формування та розвитку як актора конкуренції на світовому ринку.

По-третє, конкурентоспроможність та конкуренцію у міжнародному бізнесі варто розглядати як парні діалектично пов'язані, взаємообумовлені, нерозривні категорії ринкової економіки. На практиці, це знаходить свій прояв у тому, що недостатній рівень конкурентоспроможності суб'єкта міжнародної підприємницької діяльності веде до припинення його функціонування як учасника міжнародної конкуренції. З іншої сторони, лише за умови досягнення належного, згідно світових вимог, рівня розвитку науково-технологічного потенціалу виробника його підприємницька діяльність набуває достатні підстави для здійснення чітко визначеної мети – вийти на світовий ринок зі своєю продукцією та довести свою конкурентоспроможність уже на стадії повноправного учасника конкуренції у сфері міжнародного бізнесу.

По-четверте, конкуренція на світовому ринку не є абсолютно пасивною до своєї попередньої стадії розвитку – конкурентоспроможності суб'єкта міжнародного підприємництва. Успіх чи погіршення його позицій, компетенцій у конкуренції на світовому ринку безпосередньо впливають на міжнародну конкурентоспроможність даного суб'єкта підприємницької діяльності наступним чином. За умови успішного проведення операцій по реалізації своїх товарів, послуг, постійного зростання портфелю замовлень на

продукцію виробника, його конкурентоспроможність не отримує достатньо дійових спонукальних імпульсів для свого розвитку та набуває характер, що притаманний традиційному виробництву. За умови програшу у міжнародній конкуренції у виробника посилюється економічний інтерес, виникають стимули для забезпечення нових напрямів розвитку власної конкурентоспроможності у міжнародному бізнесі з метою виходу на належний рівень відповідності своєї продукції новим вимогам світового ринку.

По-п'яте, міжнародна конкурентоспроможність за параметром часу дії як основа конкуренції є більш тривалою. Це, зокрема, знаходить свій прояв у ставленні споживачів до конкурентоздатних товарів, послуг. За умови коли споживча вартість останніх повністю на належному рівні задовольняє нагальні та нові потреби покупців, вони будуть зорієнтовані та віддадуть перевагу при здійсненні наступних торговельних операцій саме, наприклад, товарам, що довели на практиці свою надійність та високу якість. Тут, власне, йдеться про марку товару, імідж фірми, яка їх виробляє і реалізує у межах своєї ринкової ніші, що засвідчує, у тому числі, і чутливість виробника до оперативного застосування новацій у бізнесі як вагомої складової дотримання достатнього рівня його міжнародної конкурентоспроможності.

Звичайно, основним фактором, що складає основу тривалої дії міжнародної конкурентоспроможності виробника виступає високий рівень гарантії якості товару, послуги та відповідного сервісу. У якості прикладу можна навести світовий ринок легкових автомобілів, де всесвітньовідомі виробники даного товару, постійно відчуваючи тиск фірм-конкурентів, достатньо тривалий час (інколи і понад 100 років – наприклад, ТНК “Ford”) утримують свої конкурентні компетенції. Розглядаючи даний аспект діалектичної взаємодії конкурентоспроможності та конкуренції у міжнародному бізнесі, можна відмітити таке. По-перше, міжнародна конкурентоспроможність пропонованих на ринку товарів, послуг за умов відповідності останніх світовим стандартам фактично є безперервною, постійною формою їх існування.

По-друге, торкаючись у цьому зв'язку міжнародної конкуренції, слід відмітити, що вона може мати місце на перших етапах формування міжнародної пропозиції товарів і послуг та міжнародного попиту на них і розглядатись як фактор непрямого, опосередкованого впливу на цей процес. На етапі здійснення зовнішньоторговельних операцій міжнародна конкурентоспроможність товарів і послуг та конкуренції між їх виробниками, фірмами-конкурентами, покупцями відбувається безпосереднє поєднання цих процесів. При підписанні ж зацікавленими суб'єктами зовнішньоторговельних контрактів фактично знімаються, розв'язуються на період дії угоди діалектичні суперечності між економічними інтересами суб'єктів міжнародного бізнесу, що обумовлені, зокрема, досягнутим рівнем їх міжнародної конкурентоспроможності та формами конкурентної боротьби між ними.

В цілому, враховуючи зазначені сутнісні риси діалектичної взаємодії категорій міжнародна конкурентоспроможність та міжнародна конкуренція треба відмітити наступне. Рівень конкурентоспроможності суб'єкта міжнародного бізнесу знаходить свій прояв у його конкурентних перевагах, які реалізуються у процесі міжнародної конкуренції та закріпленням за ним чітко визначеної ніші на світовому ринку. У даному зв'язку, торкаючись питання про вимір рівня міжнародної конкурентоспроможності суб'єктів світового господарства, насамперед, окремих країн, безумовно треба брати до уваги зміст існуючих відповідних рейтингів, що, зокрема, запропоновані Міжнародним економічним форумом (WEF), Міжнародним інститутом менеджменту (IMD). У наш час, як відомо, узагальнюючим таким рейтингом є Індекс глобальної конкурентоспроможності, в основі якого лежать 12 параметрів, що характеризують конкурентоспроможність країн. До них віднесені якість інститутів, інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я і початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність ринку товарів і послуг, ефективність ринку праці, розвиненість фінансового ринку, рівень технологічного розвитку, розмір внутрішнього ринку, конкурентоспроможність компаній, інноваційний потенціал. [10]

З огляду на сутність наведених складових Індексу глобальної конкурентоспроможності, треба відмітити, що складений на цій основі рейтинг країн світу має всебічний характер. Його спрямованість та конкретна оцінка країн у такому вигляді скоріше за все визначають стан розвитку національного господарства, його потенціальні можливості у виокремлених для аналізу сферах суспільної діяльності. Звичайно, вони дають уяву про основні напрями, що здатні посилити національний господарський потенціал, у тому числі і міжнародну конкурентоспроможність країни. Але Індекс глобальної конкурентоспроможності, безумовно, не свідчить про безпосереднє суперництво, боротьбу, змагання між країнами світу. У той час, як міжнародна конкурентоспроможність країн, окремих суб'єктів підприємницької діяльності у контексті розгляду її реалізації органічно, що зазначалося вище, пов'язано з конкурентною боротьбою між ними. Саме конкретна стадія, етап розвитку та фіксація рівня міжнародної конкурентоспроможності суб'єктів господарювання остаточно встановлюється під час купівлі-продажу товарів, послуг в умовах постійної конкуренції на світовому ринку [10].

Оскільки мета участі виробника у міжнародній конкуренції полягає у реалізації товарів, послуг, то обсяги таких зовнішньоторговельних операцій, їх георегіональна, асортиментна структура та динаміка на практиці виступають у якості конкретних вартісних та кількісних вимірів, геоекономічних векторів розвитку міжнародної конкурентоспроможності суб'єктів підприємницької діяльності на світовому ринку.

Такий підхід можна застосовувати і до аналізу стану та пріоритетів розвитку міжнародної конкурентоспроможності України. Привалуючі конкретні параметри виміру міжнародної конкурентоспроможності України можна визначити у процесі аналізу основних напрямів розвитку зовнішньоторговельних операцій нашої держави за чітко визначений період часу. Одним із загальних

синтетичних показників тут є обсяг зовнішньоторговельного обороту України та його динаміка. Певні тенденції розвитку цього процесу, які, зокрема, свідчать про вектори міжнародної конкурентоспроможності України та їх реалізацію відображають такі дані.

Таблиця 1

Вибіркова динаміка пікових значень торгівлі товарами і послугами України з регіонами світу за період 1996-2016 рр. (у млрд дол.США)

Зовнішня торгівля товарами						
Роки	Усього	СНД	ЄС	Азія	Америка	Африка
1996	14,4	7,2	3,3	2,9	0,6	0,2
2012	68,8	25,3	17,1	17,6	2,6	5,6
2016	36,3	6,0	13,5	11,7	0,7	3,8
Зовнішня торгівля послугами						
1996	4,7	3,5	0,6	0,2	0,1	0,02
2012	14,2	5,8	3,7	1,2	1,4	1,6
2016	9,9	3,7	3,0	1,1	1,1	1,2

Примітка: складено за даними Державної служби статистики України [11].

Розгляд наведених даних дає підстави для характеристики георегіональної міжнародної конкурентоспроможності України. По-перше, слід відзначити, що загальні обсяги вітчизняної торгівлі товарами за 20 років збільшилися у 2,52 рази, а за період з 1996 по 2012 рік – у 4,7 рази. Зниження обсягів продажу українських товарів у 2016 році порівняно з 2012 роком обумовлено, передусім, впливом відомих політичних та військових подій. По-друге, слід відмітити зростання у георегіональній структурі зовнішньої торгівлі України частку, що припадає на ЄС, яка у 2012 році порівняно з 1996 роком зросла у 5,1 рази, а за 20 років – більше, ніж у 4 рази. По-третє, суттєво зменшилися обсяги нашої зовнішньої торгівлі з країнами СНД, особливо за період з 2012 року по 2016 рік вони скоротилися у 4,2 рази. По-четверте, варто відмітити і зростання у вітчизняному зовнішньоторговельному обороті частки, що припадає на країни Азії, яка збільшилася більше, ніж у 6 разів у 2012 році порівняно з 1996 роком, а за 20 років – у 4 рази. Така ж тенденція характерна і для зростання частки зовнішньої торгівлі товарами нашої держави з країнами Африки. Динаміка нашої зовнішньої торгівлі товарами з країнами Америки за зазначений період фактично не змінилася.

Обсяги зовнішньої торгівлі послугами України з окремими георегіонами за наведений час в цілому теж характеризуються подвійним зростанням. Зокрема, з ЄС – у 5 разів, з СНД – практично за винятком 2012 року – не змінилися. З іншими георегіонами торгівля послугами у 2016 році залишалася на рівні 2012 року.

У контексті реалізації георегіональної спрямованості міжнародної конкурентоспроможності України за показником її зовнішньої торгівлі треба відмітити значну переорієнтацію на ринок країн ЄС. Безсумнівно, тут позитивну роль відіграло включення нашої держави у зону вільної торгівлі з ЄС та реалізація угоди про Асоціацію України з цим інтеграційним об'єднанням. Все більшу роль у реалізації міжнародної конкурентоспроможності України відіграють зростання обсягів її торгівлі з країнами Азії та Африки. Разом із тим, слід підкреслити зменшення присутності вітчизняних товарів на ринках країн СНД, хоч це об'єктивно і не пов'язано із зменшенням привабливості вітчизняних товарів і послуг для споживачів даного георегіону.

Певну якісну основу сучасного стану міжнародної конкурентоспроможності України можна відстежити при дослідженні товарної структури її зовнішньої торгівлі. Так, у січні 2018 року обсяг нашого експорту товарів склав 3,7 млрд дол. США, а імпорт, відповідно, 4 млрд дол.США. Частка машин, обладнання, механізмів та електротехнічного обладнання становила близько 361 млн дол.США, або біля 9% від загального експорту товарів за цей час, хоч у відсотках до січня 2017 року вона зросла до 146,6%. По цій товарній позиції нашого експорту звертає увагу ще незначна частка у експорті України приладів (11,7 млн дол.США), тоді як імпортуємо їх у 5 разів більше, а машин і устаткування в цілому – у 2,1 рази більше [11].

Окремі тенденції реалізації міжнародної конкурентоспроможності України за показником експорту-імпорту видів послуг можна простежити по співвідношенню наступних даних. Так, у 2016 році усього експорт вітчизняних послуг склав 9,81 млрд дол.США, у тому числі транспортні послуги – 5,3 млрд дол.США, комп'ютерні – 1,1 млрд дол.США, послуги, пов'язані з подорожами – 2 млрд дол.США. Тут варто відмітити, що імпорт комп'ютерних послуг за даний період склав 0,18 млрд дол.США. Тобто, вітчизняний експорт по цій позиції перевищив імпорт більше, ніж у 6 разів. Зважаючи на значний спектр видів вітчизняних послуг, які підлягають експорту-імпорту, варто відмітити, що загальний вимір міжнародної конкурентоспроможності нашої держави у цьому напрямі у межах вартісної оцінки можна вважати позитивним. Це відображає і позитивне сальдо експорту-імпорту послуг України за 2016 рік у розмірі 4,6 млрд дол.США. [11] Щодо якісної структури експорту-імпорту послуг, то серед пріоритетів збереження тут позитивних тенденцій та маючи на увазі певні загрози, зокрема, по наданню послуг у сфері трубопровідного транспорту, на перший план мають виступати збільшення частки у даному експорті інноваційних, телекомунікаційних, фінансових, туристичних, інформаційних послуг.

Розглянутий зовнішньоторговельний аспект розвитку міжнародної конкурентоспроможності України зачіпає лише найбільш загальні сторони участі нашої країни у функціонуванні світових ринків товарів і послуг. На певних світових ринкових нішах вітчизняне виробництво тривалий час займає стійкі позиції. Йдеться про

продукцію аграрно-промислового комплексу, недорогоцінних металів, продукцію хімічної промисловості, надання транспортних послуг та інше. Про це свідчить і позитивне сальдо зовнішньої торгівлі України за 2016 рік, яке становило 1,9 млрд дол.США. [11] У частині реалізації міжнародної конкурентоспроможності України цей загальний зовнішньоторговельний вимір відображає попит на вітчизняні товари і послуги у різних георегіонах і спонукає до інноваційного розвитку національної економіки.

Висновок. Зовнішньоторговельний аспект розвитку напрямів міжнародної конкурентоспроможності України є одним із конкретних підходів до оцінки обсягів її реалізації у світовому господарстві. У якості важливої методологічної основи дослідження у цьому напрямі можна використати сутнісні особливості діалектичної взаємодії міжнародної конкурентоспроможності та міжнародної конкуренції як парних категорій світового ринку. Перша з низ є матеріальною основою, стадією розвитку конкуренції і реалізується на світових ринках у умовах суперництва фірм-конкурентів у процесі здійснення зовнішньоторговельних операцій. Стан, структура, динаміка, напрями міжнародної конкурентоспроможності України досить чітко відображають її загальні показники зовнішньої торгівлі, зокрема, параметри товарної, георегіональної структури у вартісних, відносних, кількісних і якісних вимірах. Зростання обсягу зовнішньої торгівлі нашої країни, орієнтація на розвиток її пріоритетних напрямів у площині диверсифікації георегіональних зв'язків, оптимізації інституціональної структури, використання сучасних форм регулювання ринкових відносин на інтернаціональному рівні, забезпечення виробництва інноваційних продуктів, що відповідають світовим стандартам складають підґрунтя для стійкості міжнародної конкурентоспроможності України.

Література

1. Портер, Майкл, Э. Конкуренция. М.: Издательских дом «Вильямс», 2000. – 495с.
2. Міжнародний бізнес. К.: ВАДЕКС, 2014. – 810с.
3. Пастернак-Таранущенко Г., Рожок В. Конкуренція. К.: ЦУЛ, 2002. – 322с.
4. Філіпенко А.С. Міжнародні економічні відносини: теорія. К.:Либідь, 2008. – 408с.
5. Антонюк Л.Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації. К.: КНЕУ, 2004. – 275 с.
6. Новицький В.Є. Міжнародна економічна діяльність України. – К.: КНЕУ, 2003. – 507с.
7. World Competitiveness Yearbook [Електронний ресурс] // Інститут менеджменту і розвитку (IMD). – 2000. – Режим доступу до ресурсу: <http://imd.ch/wcy/ranking>.
8. The Global Competitiveness Report. - Oxford University [Електронний ресурс] // Всесвітній економічний форум (WEF). – 2001. – Режим доступу до ресурсу: www.weforum.org.
9. Porter M. E. Executive Summary: Current Competitiveness and Growth. / M. E. Porter, J. D. Sachs, A. M. Warner., 2000. – 14 с. – (The Global Competitiveness Report).
10. Global Competitiveness Report [Електронний ресурс] // Global Competitiveness Report. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>.
11. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.